

BADIIY MATNLARIDA DISKURS HOLATI

Zarifa Mustafaqulova

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

“Xorijiy til va adabiyoti” kafedrası Katta o‘qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15709453>

Annotatsiya: Ushbu maqola badiiy matnlarida diskurs holatiga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda ingliz tilidan o‘zbek tilidagi ta‘lim jarayoniga o‘zlashgan so‘zlarning paydo bo‘lish sabablari, fonetik-morfologik moslashuvi va lug‘atlardagi aks etishi o‘rganiladi. Globallashuv va raqamli ta‘limning pedagogik diskursga ta‘siri tahlil qilinib, anglisizmlarning ta‘lim muhitida qo‘llanilishi va ularning o‘quvchilarning til ongi shakllanishidagi roli ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: badiiy matn, diskurs tahlil, pedagogik diskurs, o‘zbek pedagogik diskursi.

Kirish. Dunyo tilshunosligida nutq egasi tinglovchi yoki o‘quvchiga o‘z fikrini aniq, lo‘nda va tushunarli qilib yetkazishi uchun tilning ta‘sirchan vositalaridan qay tarzda foydalanishi tobora ko‘proq e‘tibor jalb qilmoqda. Ayniqsa, jamoa bilan ishlaydigan, xalq bilan muloqotga tez-tez kirishadigan siyosiy faollar, jumladan, deputatlar, bloggerlar, jurnalistlar nutq egasi sifatida ommaviy muloqot uchun qanday lisoniy vositalardan foydalanish samara berishini, nutqdan ko‘zlangan maqsadga eltuvchi, hal qiluvchi tayanch birliklar qaysi ekanligini bilishi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada paremiyalar — xalq donishmandligi hisoblangan maqol, matal va aforizmlar asosiy lisoniy vosita hisoblanadi.

1960-yillar boshlarida antropolog Dell Hymes birinchilardan bo‘lib diskurs tushunchasi va uning ahamiyati bilan qiziqdi. Olim Diskurs tushunchasini lingvistik atama sifatida o‘tgan asrning o‘rtalarida tilshunoslikka olib keldi. Dell Hymes fikriga ko‘ra diskurs og‘zaki nutqda bir birimiz bilan muloqot qilishimizdir. Bu mavzu unda kommunikativ hodisalar (xususan afsonalar va folklor) kelib chiqishini o‘rganish mobaynida qiziqish uyg‘otdi. Dell fikriga ko‘ra diskurs bu faqatgina muloqotdir, ammo diskurs nafaqat muloqotni balki matn bilan ham o‘zar uyg‘unlikda sodir bo‘ladigan holat hamdir.

A.Pardayev e‘tirof etishicha diskurs bu so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro fikr almashish, bir-biriga ta‘sir ko‘rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o‘zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni. Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo‘lida voqelanishidir.

Diskurs lotincha **“discursus”** - muhokama so‘zidan olingan bo‘lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya‘ni muhokamatalab bilimdan farqli o‘laroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil - isbotli bilim demakdir. Ushbu ta‘rifda diskurs muhokama qilish, suhbat qilishdir deya ta‘riflanadi.

Tilshunos Zveginsev g‘arb tilshunosligida keng qo‘llanilayotgan «diskurs» (inglizcha discourse; fran. Discours) tushunchasini dastlab lisonning gapdan Yuqori turadigan sathi sifatida tahlil qildi. Lisoniy faoliyatda «markazga intiluvchi kuch» ning ta‘siri mavjudligini e‘tirof etgan V.A.Zveginsev, diskursni «bulutlar orqasiga yashiringan lisoniy hudud» deb hisoblagan va bu hodisani lingvistik metodlar vositasida tahlil qilish mumkinligiga to‘liq ishona olmagan edi.

To‘g‘rida, obyekt «bulut bilan qoplangan» bo‘lsa va uni o‘rganish metodi aniq bo‘lmasa, qanday ilmiy bilish haqida so‘z bo‘lishi mumkin? Demak, bulutlarni quvish yo‘lini topishimiz va yorug‘likka chiqqan obyektning idrokini ta‘minlovchi bilish usullarini izlash lozim. Shu

o'rinda «Tilshunoslik qomusi»da ushbu hodisaga berilgan ta'rifni keltirmoqchiman «Diskurs–nolisoniy omillar (pragmatik, ijtimoiymadaniy, ruhiy) bilan birgalikdagi matn; voqea kechishi nuqtai nazaridan qaralayotgan matn; maqsadli ijtimoiy harakat sifatida qaraladigan nutq». Ushbu ta'rifda diskurs hodisasini aniqlashda «matn» va «nutqiy faoliyat» tushunchalariga bir xilda murojaat qilinayotganligini sezish qiyin emas. Umumiy qilib aytganda diskurs bu muloqot va insonning bir biri bilan fikr almashishi, kommunikativligi va informativligidir.

Yuqorida qator komponentlarning aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, kommunikativ jarayonning amalga oshishi uchun bir qator komponentlarning o'zaro bog'liqligi va munosabati diskursning o'ziga xos modelini hosil qiladi. Bu model asosida adresant va adresat hamda xabar munosabati yotadi. Bu munosabatga bog'liq holda muloqot ishtirokchilari tomonidan tegishli kanal tanlanadi, matnnig janriy har xilligini ko'rsatuvchi kodlar belgilanadi hamda kommunikatsiya natijalari yangi nutqiy vaziyatga, ya'ni teskari aloqaga yo'l ochadi.

Zamonaviy tilshunoslikda yangi yo'nalishlar sifatida tan olingan pragmatik tilshunoslik tilshunoslikning bugungi kundagi zamonaviy yo'nalishlaridan hisoblanib, bu ilmiy soha ko'pchilik tilshunos olimlarda alohida qiziqish uyg'otib kelmoqda. Pragmatika sohasining eng muhim kategoriyalaridan hisoblangan diskurs esa bugungi kunda ko'pchilikni qiziqtirgan va ko'plab mulohazalarga sabab bo'lgan mavzudur. E'tirof etilishicha diskurs bu lotincha **“discursus”** - muhokama so'zidan olingan bo'lib, **hissiy, bevosita, intuitiv**, ya'ni muhokamatalab bilimdan farqli o'laroq, *muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil - isbotli bilim* demakdir. Olimlarimiz diskurs xususida turli fikrlar bildirib o'tishgan, bizningcha esa diskurs bu muloqot, fikr almashuv va so'zlashuv, aniqrog'i adresant hamda adresat o'rtasidagi nutqiy holat hisoblanadi. Diskurs o'zining presuppozitsiya, implikatura, referensiya va inferensiya kabi kategoriyalariga ega. Biz nutqimizning har bir jabhasida diskurs kategoriyalarining deyarli barchasining qo'llanilishiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Yuqorida biz diskurs va matnning umumiy xususiyatlariga sharh berib o'tdik. Diskurs va matn o'zaro bog'liq hisoblanadi. Diskurs kategoriyalarning ishlatilishini biz quyidagi badiiy matnlarda ko'rib chiqamiz.

Nafaqat nutqimizda, balki badiiy adabiyotlarda ham diskursning turli sathlarida qo'llanilganligiga ko'p bor duch kelish mumkin ammo ularning qo'llanilishi ikki tildagi badiiy matnlarda, ya'ni ingliz va o'zbek badiiy matnlarida bir xil vazifalarni bajarish uyg'unligiga e'tibor berishimiz darkor. Yuqorida biz diskursning kategoriyalariga ta'rif berib o'tdik. Endi esa ularning o'zbek badiiy matnlarida aynan Abdulla Qahhorning “Dahshat” va Shukur Xolmirzayevning “Bir ko'rgan tanish” hikoyalarida diskurs kategoriyalarining qay qay holatda qo'llanilayotganligiga nazar solsak. Diskurs kategoriyalaridan biri presuppozitsiya so'zi ingliz tilidagi “presuppose” fe'lidan olingan bo'lib, *“oldindan taxmin qilmoq”* degan ma'noni bildiradi. Pragmatikaga Ba'zan bir og'iz gap bilan ham suhbatdoshimizning nima demoqchi ekanligini oldindan taxmin qilishimiz mumkin, masalan “Nargiza imtihondan yana yiqildi” gapida biz Nargizaning avval ham imtihon topshirganini va yiqilganini ko'rishimiz mumkin. Endi presuppozitsiyaning badiiy asarlardagi holatini biz quyidagi misollar orqali kuzatishimiz mumkin. Biz tadqiqot ishi tahlili uchun o'zbek va ingliz adabiyotidan 2tadan hikoyalar tanlab oldik va diskursning qo'llanilishini quyidagi hikoyalar orqali solishtirdik.

Diskurning kategoriyalardan yana biri Implikaturadir. Ba'zan so'zlovchilar fikrlarini ochiq bayon qilishga qiynalishadi va yashirin ma'noni qo'llashga to'g'ri keladi, bu hodisa

tilshunoslikda Implikatura hodisasi deb nomlanadi. Bunda soʻzlovchiga xushmuomalalik bilan, koʻngilni ogʻritmagan holda yashirin tag maʼnoni yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, - *Are you going to the party? – sen bugun tadbirga borasanmi?*

- *I have to work - Men ishlashim kerak* quyidagi keltirilgan misolda, soʻlovchiga “Yoʻq bormayman” deb ochiqdan ochiq aytish oʻrniga, muloyimlik bilan “men ishlashim kerak” deb javob berdi. endi implikaturaning ishlatilish holatlarini yana quyidagi hikoyalarda koʻrib chiqsak.

- *Ich, jigarim, qoʻrqqansan...*-koʻrinib turibdiki Nodirmohbegim Unsin boʻlgan voqealar haqida aytish shartmasligini anglagan olda indamadi, Unsin esa hammasini tushundi. Baʼzan implikaturaning toʻliq shaklda qoʻllanilmaganiga ham huvoh boʻlishimiz mumkin ekan.

“Bir koʻrgan tanish” hikoyasida esa implikaturalar quyidagicha ifodalangan:

- *Belbogʻini yechib oʻrtaga yoydi. Eshakdagi xurjundan bitta yogʻliq patir bilan beshta qoʻy qurtini olib belboqqa qoʻydi:*

- *Dasturxonga qarang.*

- *Rahmat, hozir ovqatlan dim* - parchasida “Yoʻq yemayman” deb qoʻpollik bilan aytish oʻrniga “hozir ovqatlan dim” deb rad etish koʻproq muloyimlikni ifodalaydi. - *Darsga kech qolaman, bu oʻlgir ot ham imillab yuradi. Togʻa, jon togʻa, miltigʻingizni bering, obkelaman oʻsha kuni. -Jiyanjon... bilasan-ku, irimim bor.*

Otamning yiroq bir oshnasidan miltigʻini olib keldim. ushbu parchada “Jiyan bermayman” deb aytish oʻrniga “irimim bor” deya impikaturadan foydalangan holda mulozamat ila vaziyatni tushutirmoqda.

Implikatura badiiy adabiyotda taʼsirchanlikni, boʻyoqdorlikni oshirishga xizmat qiladi. Implikatura hodisasi sababli, baʼzan toʻgʻridan toʻgʻri ayta olmagan gaplarimizni qisqa va muloyimlik bilan tushuntirishimiz mumkin ekan. Yana bir hayotiy misol, masalan biz zarur ish yuzasidan boshliqning xonasi oldiga borib kirishga izn soʻraganimizda, kotiba yonlarida odam bor desa biz tushunamizki, demak boshliq band va hozir biz bian suhbatlasha olmaydi. Bu kabi misollarni nafaqat badiiy adabiyotda oʻzimizning kundalik hayotimiz mobaynida koʻplab qoʻllab kalamiz. Natijalar, oʻqituvchilarni tayyorlash dasturlarini takomillashtirishga va anglisizmlarning taʼlim jarayonidagi oʻrnini oshirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Bu jarayonlar taʼlim sifatini yaxshilash va global taʼlim standartlariga mos ravishda rivojlanishni taʼminlaydi.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbek tilining imlo lugʻati. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2020.
2. Umurov X. Oʻzbek tilidagi xorijiy soʻzlar. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2015.
3. Mahmudov N. Oʻzbek tilidagi taʼlim terminologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya. 2018.
4. www.ziynet.uz
5. www.dissnatlib.uz
6. www.natlib.uz
7. www.uza.uz
8. www.edu.uz